

Naglis Kardelis

JUDANTIS AMŽINYBĖS ATVAIZDAS: LAIKAS IR JO VEIDAI PLATONO FILOSOFIJOJE

Šiuolaikinės filosofijos skyrius
Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius
El. paštas: naglis.kardelis@gmail.com

Straipsnyje analizuojami įvairūs laiko problematikos Platono filosofijoje aspektai. Pirmiausia, pasitelkiant dialogą *Timajus*, atkreipiamas dėmesys į paties Platono eksplacitiškai išreikštą ir teoriškai artikuliuotą metafizinę laiko sampratą, padariusią didelę įtaką tiek Vakarų filosofijos, tiek ir mokslo raidai, todėl gana išsamiai tyrinėtą ne tik filosofijos istorikų, bet ir mokslo istorikų. Straipsnyje teigiama, kad, be šios eksplacitinės, teoriškai artikuliuotos laiko sampratos, Platono tekstuose galima aptikti ir daugybę kitų, tiesiogiai nematomų laiko „veidų“, kurie nėra sulaukę deramo tyrinėtojų dėmesio ar net apskritai yra likę nepastebėti. Būtent šie nematomi laiko „veidai“ – įvairūs laikiškieji fenomenai, laiko ir laikiškumo aspektai, dialogų turinio ir formos plotmėje išvelgiamos įvairiausios laiko bei laikiškumo apraiškos – tampa regimi žvelgiant į juos šiuolaikinės filosofijos, o ne tik tradicinės filosofijos istorijos žvilgsniu. Parodoma, kad įvairios laikiškumo apraiškos, įvairūs laiko aspektai bei laikiškieji fenomenai gali būti išvelgti įvairiose Platono dialogų plotmėse. Straipsnio pabaigoje daroma išvada, kad laiko fenomenų bei aspektų Platono filosofijoje įvairovė liudija platoniškosios laiko problematikos – tiek eksplacitiškai išreikštos, tiek ir implicitiškai numanomos – turtingumą bei daugiabriauniškumą ir parodo, kad ši problematika gali būti tinkamai suvokta ir ištirta tik pasitelkiant šiuolaikinės filosofijos prieigas, ypač fenomenologiją ir hermeneutiką, nes tradiciniai antikinės filosofijos istorijos metodai nėra labai perspektyvūs siekiant Platono filosofijoje pastebėti tai, kas nėra tiesiogiai teoriškai artikuliuota ir nusakyta metafizinėmis kategorijomis.

RAKTAŽODŽIAI: Platonas, laikas, amžinybė, atvaizdas, senovės graikų filosofija, senovės graikų literatūra, filosofijos istorija, šiuolaikinė filosofija, fenomenologija, hermeneutika.

Įvadinės pastabos

Neįmanomas laiko slėpinys žadino visų epochų žmonių vaizduotę ir mąstymą. Skaitydami senuosius religinius, filosofinius bei grožinės literatūros tekstus pastebime, kad pirmiesiems mąstytojams, mėgindavusiems įminti laiko prigimties mįslę, atsiverdavo labai platus žmogiškosios egzistencijos problemų, tiesiogiai ar netiesiogiai susijusių su laiko slėpiniu, laukas: mąstydamas apie laiką senovės žmogus geriau suvokdavo save patį, savo paties ribotumą ir egzistencinį trapumą, nors ir nepajėgdavo perprasti paties laiko prigimties.

Įdomių tradicinės išminties kontekstuose plėtojamų svarstymų apie laiką aptinkame jau senosiose Rytų civilizacijose, bet mąstyti apie laiką filosofiškai – helėniškos *meilės išminčiai* būdu – pirmieji pradėjo senovės graikai, kurių ištaroje jau galime išvelgti asmeninį minties braižą, autorinį minties stilių, konceptualiai išreikštus autentiškų egzistencinių patirčių paliudijimus, išvalgos jėga pranokstančius subendrintą tradicinę išmintį. Jau pirmosiose graikų filosofų ikisokratikų ištaroje laikas suvokiamas kaip pastovus, nekintantis visuotinės kaitos dėsnis, neatšaukiamas ir nepermaldaujamas, nustatantis egzistavimo ribas viskam, kas įforminta ir konkrečiai išreikšta, viskam, kas turėjo pradžią ir privalės pasibaigti. Apie laiką ikisokratikų fragmentuose kalbama ne tik kaip apie laiko tėkmę, laiko srautą, bet ir kaip apie pamatinę laikiškąją tikrovės dimensiją, kuri esmingai priklauso pačios tikrovės sąrangai ir dėl to pati yra *amžina*, nors ir negailestingai atima pretenziją į amžinumą iš visų į laiko srautą įtrauktų esinių, kurie yra *laikiški* ir *laikini*.

Antai gerai žinomoje Anaksimandro ištaroje (DK 12 A9 = KRS 101) teigiama, kad visi egzistuojantys daiktai galų gale pagal būtinybę sugrįžta į neapibrėžtą savo egzistavimo pagrindą, laikui lėmus sumokėdami vieni kitiems kainą kaip bausmę ir atiduodami vieni kitiems atsiteisimo duoklę už egzistavimo metu padarytas neteisybes. Laikas čia iškyla kaip visagalė teisianti jėga, personifikuotas Teisėjas, nustatantis esiniams laikinę jų egzistavimo ribą tarsi ribą skolos sumokėjimui. Remiantis tokiu supratimu, nėra ir negali būti „nekaltos“ būties, kuri esančiojo neįklampintų į skolą: bet kokia įforminta, ribas įgijusi būtis neišvengiamai yra būtis skolon, už kurią, atėjus laikui – Laikui kaip Teisėjui lėmus, būtybei teks sumokėti mirties kainą už patį egzistavimo faktą.¹

¹ Plačiau apie šios Anaksimandro ištaros interpretavimo galimybes žr. Kahn 1960: 168–180; Seaford 2004: 201–209, ypač 201, n. 71 (apie įdomią sąsają su panašiu Solono požiūriu į personifikuotą Laiką, kaip tam tikrais abstrakčiais asmens bruožais pasižymintį, bet vis dėlto nešališkai ir anonimiškai teisiantį Teisėją, žr. pastarojo veikalą p. 179–180).

Kitą reprezentatyvų ikisokratikų mąstymo apie laiką pavyzdį randame Herakleito fragmentų korpuse: vienoje savo ištaroje (DK 100 = 132 MA) mąstytojas mini laikus, kurie visa ką neša, turėdamas mintyje tai, kad visi daiktai (*panta*) yra nešami laiko tėkmės – jie randasi, būva ir žūva, atėjus skirtingam metui (*hōra*). Tikrovė šiame Herakleito fragmente atsiskleidžia kaip daugianga dvejopu būdu – sinchroniškai ir diachroniškai: sinchroninį tikrovės daugingumą išreiškia egzistuojančių daiktų įvairovė, o diachroninį – nuolatinis egzistuojančių būtybių kitimas, jų rastis, egzistavimas ir nyktis.² Pasitelkdami šiuolaikines sąvokas galėtume teigti, kad herakleitiškai nusakomo sinchroninio tikrovės daugingumo galimybės sąlyga yra erdvė, o diachroninio daugingumo – laikas.

Jau ikisokratikų tekstuose galime įžvelgti visai graikų filosofijai itin svarbią skirtį tarp amžinų – ar išliekančių pakankamai ilgą laiką – esinių (*onta*) ir trumpalaikių reiškinių (*phainomena*). Su tam tikromis išlygomis galime teigti, kad graikų filosofijoje esiniai atstovauja *amžinybės*, pastovumo, tapatumo, vienio ir vieningumo plotmei, o reiškiniai – *laiko*, laikinumo, kintamumo, skirtingumo, daugio ir daugiungumo plotmei. Kadangi graikiškoji *būties* samprata formavosi apmąstant būtent minėtą skirtį tarp esinių (arba, kitaip tariant, *buvinių*) ir reiškinių, būtį graikų mąstytojai nuo pat pradžių suvokė kaip amžiną, nepavaldžią laikui, parimusią, tapačią sau ir sau pakankamą. Atsižvelgdami į tai, kaip būtį ir nebūtį apibūdino Parmenidas, tvirtinęs, jog būtis yra, o nebūtis nėra, galime manyti, kad efemeriški reiškiniai pirmųjų graikų mąstytojų buvo suvokiami kaip pasirodantys tarpinėje zonoje – būtent *laiko* zonoje, ar *laikui pavaldžioje* zonoje – tarp tapačios sau, parimusios, nekintančios, *amžinos*, amžinai ir būtinai egzistuojančios būties ir neegzistuojančios nebūties, kurios pats neegzistavimas yra amžinas. Beje, turėdami omeny jau helėnų apmąstyta ryšį tarp reiškinių, kitaip tariant, *fenomenų*, ir laiko, neturėtume stebėtis, kodėl laiko problematika yra tokia svarbi ir šiuolaikinei *fenomenologijai*, nepaisant to, kad pastaroji nuosekliai atsiriboja nuo graikų filosofijai būdingų metafizinių nuostatų.

Vis dėlto būtina pripažinti, kad negausiuose išlikusiuose ikisokratikų fragmentuose laiko slėpinys labai retai kada apmąstomas tiesiogiai, izoliuotai, be sąsajų su kitomis filosofinėmis problemomis. Senovės graikų filosofijoje ir visoje Vakarų mąstymo tradicijoje Platonas pirmasis laiko problemą paverčia tiesioginiu nuoseklių bei kryptingų filosofinių apmąstymų objektu. Jis ne tik sukuria tai, ką pavadintume pirmąja filosofine laiko teorija Vakaruose,³ bet ir apreiškia savo tekstuose pačius įvairiausių laiko pavidalus, sakytume, daugiungus laiko „veidus“,

² Hērakleitas 1995: 86–87; šiam fragmentui skirtą išsamų Manto Adomėno komentarą, kuriuo remiamės, žr. p. 344–346.

³ Kai kuriuos laiko sampratos Platono filosofijoje aspektus anksčiau esu nagrinėjęs šiuose savo darbuose: Kardelis 2007: 134–135; Kardelis 2008: 48–51; Kardelis, N. „Įvadas: Išdrįšęs aprėpti Visybę...“, in: Platonas 1995b: 18–24, ypač 23. Apie santykio tarp laiko ir amžinybės Platono filosofijoje sampratą, rekonstruojamą remiantis dialogu *Timajas*, žr. Moravcsik 2000 (1992): 70.

kurių, beje, jokių būdu nevalia painioti su Platono idėjomis, eidais-„veidais“, atstovaujančiais ne laiko, o amžinybės ir amžinos būties plotmei.

Šiame straipsnyje aptarsime įvairius laiko problematikos Platono filosofijoje aspektus. Pirmiausia, pasitelkdami vėlyvąjį Platono dialogą *Timajas*, atkreipsime dėmesį į paties Platono eksplacitiškai išreikštą ir teoriškai artikuliuotą metafizinę laiko sampratą, padariusią didelę įtaką tiek Vakarų filosofijos, tiek ir mokslo raidai, todėl gana išsamiai tyrinėtą ne tik filosofijos istorikų, bet ir mokslo istorikų. *Timajuje* Platonas laiką nusako kaip nuo skaičiaus prie skaičiaus judantį amžinybės atvaizdą, o pačią amžinybę įvardija kaip nejudantį laiko provaizdį. Nesunku pastebėti, kad šiame dialoge aprašytas amžinybės (kaip provaizdžio) ir laiko (kaip atvaizdo) santykis atitinka Platono filosofijoje įprastą bendrąją idėjos ir joje dalyvaujančios paskirybės santykio schemą.

Straipsnyje parodysime, kad, be šios eksplacitinės, teoriškai artikuliuotos laiko sampratos, Platono tekstuose galima aptikti ir daugybę kitų, tiesiogiai nematomų laiko „veidų“, kurie nėra sulaukę deramo tyrinėtojų dėmesio ar net apskritai yra likę nepastebėti. Būtent šie nematomi laiko „veidai“ – įvairūs laikiškieji fenomenai, laiko ir laikiškumo aspektai, dialogų turinio ir formos plotmėje išvelgiamos įvairiausios laiko bei laikiškumo apraiškos – tampa regimi žvelgiant į juos šiuolaikinės filosofijos, o ne tik tradicinės filosofijos istorijos žvilgsniu. Siekiant atskleisti nematomus laiko „veidus“ Platono filosofijoje, itin perspektyvios atrodo fenomenologinė ir hermeneutinė prieigos, ypač turint omeny pačių helėnų pastebėtą sąsają tarp *fenomenų* ir *laiko*: juk ir apie patį laiką, visų pirma *subjektyvų*, *subjektyviai patiriamą* laiką, galime kalbėti kaip apie žmogiškosios patirties lauke iškylantį *laiko fenomeną* (ar, kiek kitaip tariant, *laikiškumo fenomeną*), kartu pastebėdami, kad žmogiškąjį patirties lauką formuoja ir daugybė konkrečių *laikiškųjų fenomenų*.

Tyrinėdami šių nematomų laiko „veidų“, iškylančių Platono tekstuose, bruožus, galime klausiti, ar jie koku nors būdu atitinka bei atspindi eksplacitinę, teoriškai artikuliuotą laiko sampratą, aptinkamą vėlyvuosiuose Platono dialoguose, visų pirma *Timajuje*. Kartu privalome pripažinti, kad ši ikimetafizinė (ar net iš prigimties bei esmės nemetafizinė) laikiškumo dimensija, persmelkianti įvairius Platono dialogų turinio bei formos lygmenis, verčia į filosofinį šio iškiliausio Vakarų mąstytojo palikimą pažvelgti visiškai kitomis akimis, daugiau dėmesio kreipiant ne į tiesioginius teorinio mąstymo rezultatus, o veikiau į patį filosofavimo būdą.

Tyrinėjant Platono tekstų korpusą įmanoma parodyti, kad įvairios laikiškumo apraiškos, įvairūs laiko aspektai bei laikiškieji fenomenai gali būti išvelgti įvairiose Platono dialogų plotmėse: antai atkreipiant dėmesį į tai, kaip laiko tėkmę jaučia patys Platono dialogų herojai (pvz., Sokratas), t. y. atskleidžiant „objektyvios“ laiko tėkmės bei subjektyvaus šios tėkmės suvokimo santykį; parodant, kaip laikiškoji

dimensija dialoguose reiškia erdviniais koreliatais; nagrinėjant, kokiais paviddalais laikas atsiskleidžia filosofiniuose Platono mituose, antai dialoge *Politikas* pasakojamame filosofiniame mite, kuriame kalbama apie „apgręžtą“, priešinga kryptimi tekantį laiką; analizuojant naratyvinėje dialogų sąraangoje pastebimus dramatinės įtampos svyravimus, kuriuos skaitytojas subjektyviai suvokia kaip pasakojimo laiko pagreitėjimus arba sulėtėjimus; keliant klausimus apie paties Platono „mąstymo laiką“ ir dialogų užrašymo laiką – filosofinių Platono pažiūrų pastovumą ar kintamumą (vaizdžiai tariant, Platono mąstymo „amžinybę“ ar Platono mąstymo „laiką“) ir apskritai šių pažiūrų raidos galimybę bei numanomą tos raidos laipsnį, dialogų korpuso formavimosi istoriją, sinchronijos ir diachronijos santykių dialoguose išryškėjančioje filosofinėje Platono sistemoje.

Be abejo, šiame straipsnyje nepajėgsime visų šių klausimų aptarti vienodai išsamiai – juos būtų įmanoma nuodugnai išnagrinėti tik didelės apimties studijoje. Tad, atsižvelgdami į vietos stoką, dalį išvardytų klausimų aptarsime išsamiau, o kitus nužymėsime tik punktyru, nuodugnesnę jų analizę palikdami ateičiai. Kai kurių iš jų tik paminėtų laiko problematikos aspektų dėl vietos stokos iš viso neturėsime galimybės net trumpai aptarti – juos įvardijome tik siekdami parodyti, kokiais atžvilgiais apskritai įmanoma tirti laiko „veidus“ Platono tekstuose.

Pradėsime nuo eksplacitiškai išreikštos teorinės laiko sampratos, pateiktos dialoge *Timajas*.

Platoniškoji teorinė laiko samprata dialoge *Timajas* ir jos prieštaravimai

Vėlyvajame Platono dialoge *Timajas* randame eksplacitiškai išreikštą teorinę laiko sampratą, pateiktą pitagorininko Timajo pasakojamo tikėtinio mito kontekste. Aplinkybė, kad svarstymai apie laiką plėtojami kaip tikėtinio mito dalis, rodo, jog Platonas nelaiko jų absoliučiai teisingais, o vertina tik kaip tikėtiną – panašią į tiesą – hipotezę.

Kaip teigiama Timajo pasakojamame filosofiniame mite, regimąjį kosmą kūręs Demiurgas siekė, kad jo kūrinys taptų kiek įmanoma panašesnis į savąjį provaizdį – amžinai egzistuojantį idealųjį kosmą. Nepajėgdamas savo kūriniui suteikti amžinumo, būdingo idealiajam jo provaizdžiui (nes tai, kas sukurta, niekuomet negali tobulumu prilygti tam, kas nesukurta, o juk amžinumas, jeigu jį būtų pavykę suteikti kūriniui, ir būtų pats tikriausias to kūrinio tobulumo ženklas), Demiurgas padarė tai, kas buvo įmanoma: neįstengdamas pačios amžinybės perkelti iš idealiosios provaizdžio plotmės į regimojo atvaizdo plotmę, bet vis dėlto siekdamas sukurti ką

nors, kas bent netobulu būdu būtų panašu į amžinybę ir ją pamėgdžiotų, jis sukūrė *laiką* – netobulą amžinybės atvaizdą, judantį nuo skaičiaus prie skaičiaus. Pitagorininkas Timajas savo pasakojamame filosofiniame mite teigia (*Tim.* 37c–38e):

Ir štai, supratęs, jog tai, kas jo pagimdyta – ši amžinųjų dievų puošmena – juda ir gyvena, Tėvas (*Demiurgas* – N. K.) nudžiugo ir su pasitenkinimu sumanė padaryti [kūrinių], dar labiau panašų į Provaizdį. Kadangi Provaizdis yra amžinai gyva būtybė, [Kūrėjas] nusprendė ir šiuo požiūriu, kiek įmanoma, pasiekti panašumo. Tačiau anos gyvos būtybės (*idealiojo kosmo, kaip regimojo kosmo provaizdžio* – N. K.) prigimtis buvo amžina, o šios savybės neįmanoma visiškai perduoti nė vienam iš pagimdytųjų [kūrinių]. Todėl jis nutarė sukurti tam tikrą judantį amžinybės panašumą; rėsdamas dangų, kartu su juo [Tėvas] kuria amžiną vienovėje glūdinčios amžinybės atvaizdą, judantį nuo skaičiaus prie skaičiaus, kurį mes pavadiname laiku. Juk nebuvo nei dienų, nei naktų, nei mėnesių, nei metų, kol nebuvo pagimdytas Dangus (*regimasis kosmas* – N. K.), tačiau jis prirengė jų atsiradimą tik tuomet, kai Dangus buvo surėstas. Visa tai – laiko dalys, o „buvo“ ir „bus“ – tik atsiradusio laiko rūšys, todėl, perkeldami jas į amžinąją substanciją mes, patys to nepastebėdami, suklystame. Juk apie šią substanciją mes kalbame, kad ji „buvo“, „yra“ ir „bus“, tačiau, jeigu svarstysime teisingai, jai tinka tik vienintelis „yra“, tuo tarpu „buvo“ ir „bus“ taikytini tik atsiradimui, bėgant kintančiam laikui, nes tiek viena, tiek kita yra judėjimai. Bet tam, kas amžinai esti tapatus sau ir nejudantis, netinka laikui bėgant darytis vyresniam ar jaunesniam arba tapti tokiam kada nors – dabar ar ateityje, arba apskritai patirti ką nors iš to, ką atsiradimas suteikė pojūčiais suvokiamų daiktų srautui; ne, visa tai – rūšys laiko, pamėgdžiojančio amžinybę ir bėgančio ratu pagal skaičiumi nusakomą dėsnį. Maža to, mes dar kalbame, tarsi tai, kas atsirado, yra tai, kas atsirado; tai, kas atsiranda, yra tai, kas atsiranda; o tai, kas turi atsirasti, yra tai, kas turi atsirasti; ir tai, ko nėra, yra tai, ko nėra. Apie visus šiuos dalykus mes kalbame netiksliai, tačiau dabar neturime progos visa tai kruopščiai išsiaiškinti.

Tad laikas atsirado kartu su Dangumi, idant, vienu metu gimę, jie ir suirtų vienu metu, jeigu ateis jų suirimo metas; laikas buvo sukurtas pagal amžinosios prigimties Provaizdį, kad taptų kiek įmanoma į ją panašus. Mat Provaizdis yra tai, kas būva visą amžinybę, tuo tarpu atvaizdas atsirado, yra ir bus visą laiką. Tad šitoks buvo dievo sumanymas ir ketinimas, jei kalbėsime apie laiko gimimą. Ir štai, idant laikas gimtų iš dievo proto bei mąstymo, atsirado saulė, mėnulis ir penki kiti planetomis vadinami šviesuliai laiko skaičiams nustatyti ir sergėti. (...) Kalbėdami apie kitas [planetas] ir tai, kur būtent ir dėl kokių priežasčių būtent jos buvo ten įtvirtintos, būtume priversti skirti antraeiliams dalykams daugiau dėmesio, negu jų reikalauja mūsų pasakojimas. Galbūt kada nors vėliau ir šio dalyko griebsimės, kaip pridera, jeigu rasime tam tinkamo laiko.⁴

Skaitydami šią filosofinio mito atkarpą nesunkiai įsitikiname, kad santykis tarp amžinybės (kaip provaizdžio) ir laiko (kaip atvaizdo) atitinka bendrąją Platono

⁴ Vertimas mano, cituojamas (su nežymiais patikslinimais) pagal: Platonas 1995b: 75–77.

filosofijoje įprastą idėjos ir joje dalyvaujančios paskirybės santykio schemą. Atsižvelgiant į tai, kad amžinybė (*aiōn*) pateiktame fragmente suvokiama iš esmės kaip *laiko idėja*, kaip idealusis laiko, dalyvaujančio amžinybėje pagal platoniskąjį *meteksės* (paskirybių *dalyvavimo* idėjų būtyje) principą, provaizdis, pačią amžinybę galime suvokti kaip *laiko pilnatvę*, kaip gerokai intensyvesnę ir pilnatviškesnę Laiką, kuriam įprastas mūsų sukurtojo pasaulio laikas siekia nors kiek prilygti intensyvumu ir pilnatviškumu. Žvelgdami iš kitos pusės, įprastą mūsų sukurtojo pasaulio laiką galime suvokti kaip dalį savojo tobulumo ir intensyvumo praradusią amžinybę, tam tikru būdu *redukuotą amžinybę*, nupuolusią į radimosi plotmę, į Demiurgo sukurtąjį pasaulį ir mėginančią pamėgdžioti tikrąją, idealybėje parimusią Amžinybę, kaip savąjį provaizdį.

Be to, labai svarbu pabrėžti, kad Platonas aiškiai skiria amžinybę, suvokiamą kaip *nunc stans*, kaip laiko dėsniams ir naikinančiai laiko galiai nepavaldžią amžinąją Dabartį, kuri apskritai yra anapus laiko, nuo amžinybės, suvokiamos kaip *be galo ilgo laiko*: pastaroji amžinybės rūšis yra amžinai besitęsiantis laikas, bet vis dėlto laikas, *tik laikas*, kuriam nėra būdinga amžinosios Dabarties, *nunc stans*, būtiškoji pilnatvė bei intensyvumas. Būtent tai turėdamas mintyje Platonas teigia, kad amžinybė – laiko Provaizdis – būva *visą amžinybę*, tuo tarpu pats laikas – Provaizdžio atvaizdas – atsirado, yra ir bus *visą laiką*. Pats laikas taip pat yra amžinas – tačiau ne pirmosios, o tik antrosios amžinybės rūšies, kuri suvokiama kaip *amžinai besitęsiantis laikas*, būdu.

Tai, kas įtraukta į laiko srautą, yra *laikina*, kitaip tariant, *nėra amžina*, bet pats laikas – bent jau tol, kol egzistuoja pats sukurtasis kosmas (filosofiniame *Timajo* mite teigiama, kad Demiurgas nesunaikins savojo kūrinio, nes tai būtų nedora) – *nėra laikinas*, jis *nėra įtrauktas į laiko srautą*: išlikdamas *visą laiką*, laikas yra amžinas, tačiau ne idealiajai amžinybės rūšiai būdingu tobulu būdu (kai amžinoje Dabartyje intensyviausiu pavidalu išlaikoma visa tapatybė, o ne tik tapatybės branduolys), bet judriu, šiek tiek kintamu būdu, suponuojančiu, sakytume, laikui būdingos tapatybės branduolio išlikimą ir periferinių šios tapatybės elementų atkritimą laikui amžinai judant nuo skaičiaus prie skaičiaus.

Dialoge *Timajas* Platonas kuo puikiausiai parodo, kad net pati laiko sąvoka yra labai prieštaringa. Nors laikas filosofiniame mite apibūdinamas kaip amžinybės atvaizdas, judantis nuo skaičiaus prie skaičiaus, sunku suvokti, iš kur kyla tai, ką Platonas vadina atsiradusio laiko rūšimis, būtent *praetimi*, nusakoma žodžiu „buvo“, ir *ateitimi*, nusakoma žodžiu „bus“, nes apie amžinybę, kuri visada tapati sau ir nejudanti, galima pasakyti tik tai, kad ji „yra“ (*Tim.* 37e). Kaip laikas gali būti amžinybės atvaizdas, jei provaizdyje nėra tos struktūros, kurią regime atvaizde?

Platonas bando išspręsti šį paradoksą atskirdamas *laikinę* ir *loginę* plotmes: nors amžinybė visada „yra“, nesuskildama į „buvo“, „yra“ ir „bus“, ji loginėje plotmėje (kuri „yra“) formuoja laiko, kaip savojo atvaizdo, struktūrą, kuri bus išskleista laikinėje plotmėje. Tačiau dabar neišvengiama kito paradokso, nes ne tik konkretūs objektai turi būti suvokiami kaip besitęsiantys laike, bet ir pats laikas – kaip išsiskleidžiantis laikinėje plotmėje, kitaip tariant, besitęsiantis ir besirutuliojantis savyje pačiame. Regis, tai pastebėdamos, Platonas ir teigia: „Maža to, mes dabar kalbame, tarsi tai, kas atsirado, *yra* tai, kas atsirado; tai, kas atsiranda, *yra* tai, kas atsiranda; o tai, kas turi atsirasti, *yra* tai, kas turi atsirasti; ir tai, ko nėra, *yra* tai, ko nėra“ (*Tim.* 37a–b; kursyvas mano – N. K.). Kitaip tariant, Platonas atkreipia dėmesį į tai, kad vartoti žodį „yra“ aktualaus egzistavimo prasme mes galime tik kalbėdami apie *būtį* (kai sakome „būtis *yra*“, arba „būtis *būva*“) ir *dabarties momentą* (kai sakome „dabartis *yra*“, arba „tai, kas *yra* dabar, *yra* (=egzistuoja)“); apie praeities, kuri *jau praėjo*, ir ateities, kuri *dar tik ateis*, momentus sakyti, kad jie *yra* aktualaus egzistavimo prasme, būtų taip pat nepagrįsta, kaip ir tvirtinti apie nebūtį, kad ji *yra* (o taip ir nutinka, kai, anot Platono, teigiame, jog „tai, ko nėra, *yra* tai, ko nėra“). Akivaizdu, kad šiuo požiūriu Platonas yra nuoseklus Parmenido, tautologiškai tvirtinusio, kad būtis *yra* (t. y. *būtis būva*, arba *esatis esti*), o nebūties nėra (t. y. *nebūtis nebūva*, arba *nesatis nesti*), sekėjas.

Galbūt, mėgindami išspręsti šį paradoksą (arba bent sušvelninti jo aštrumą), galėtume manyti, kad amžinybėje loginiu pavidalu yra ir tai, kas loginėje plotmėje „yra“, ir tai, kas „buvo“, ir tai, kas „bus“, ir netgi tai, ko „nėra“ (ar net iš viso negali būti), nors tai taip pat prieštaringa ir sunkiai suvokiama. Beje, pats Platonas prisipažįsta, kad apie laiko ir amžinybės santykį jis kalba netiksliai, ir teisinasi tuo, kad neturi *progos* (kitaip tariant, tinkamo *meto*, t. y. tinkamo *laiko momento*, arba *pakankamai laiko*) jo kruopščiai išnagrinėti (*Tim.* 38b). Nesunku įsitikinti, kad šis santykis nėra iki galo aiškus pačiam filosofui, nes priešingu atveju jis tikrai rastų ir *progą*, ir *laiko*, siekdamas nuodugnai išsiaiškinti laiko slėpinį (atkreipkime dėmesį į tai, kaip kruopščiai *Timajuje* aprašoma tai, kas „aišku“, antai stereometrinių kūnų sandara, harmonijos principai ir kiti panašūs dalykai).

Vis dėlto labai šiuolaikiškai atrodo Platono bandymas susieti laiką su jį matuojančiais prietaisais: tokie natūralūs laikrodžiai („laiko įrankiai“) yra saulė, mėnulis ir penkios tuo metu žinotos planetos, anot filosofo, nustatančios ir sergstinčios laiko skaičius (*Tim.* 38c). Šiame kontekste net ir Alberto Einsteino įsitikinimas, kad laikas tėra tai, ką rodo laikrodžiai, yra toks pat platoniškas, kaip ir šio iškilaus fiziko teiginys, jog skirtis tarp praeities, dabarties ir ateities tėra iliuzija, nors ir labai gaji.⁵

⁵ Einstein *apud* Wilkinson: žr. Wilkinson 2001: 114–115.

Įdomu tai, kad Platonas, kiek galime spręsti iš dialogo *Timajus*, jau miglotai užčiuopia kai kurias laiko sąsajas su erdve (*khōra*). Bendras laiko ir erdvės bruožas yra jų abiejų iliuziškumas, palyginti su tuo, kas laikoma ontologiniu etalonu ar šiaip ontologiškai tikroviškesniais dalykais. Erdvę Platonas apibūdina kaip neregimą, beformę, visa įimančią rūšį, itin keistai dalyvaujantią mąstomuose dalykuose ir iki kraštutinybės nepagaunamą (*Tim.* 51a–b). Erdvė esanti amžina, jos neįmanoma sunaikinti, ji dovanojanti būstą viskam, kas tik gimsta, tačiau pati suvokiama be pojūčių, kažin koku neteisėtu samprotavimu, tad patikėti jos buvimu beveik neįmanoma, be to, ji regima „tarsi svajonėse“, o erdvės sąvoka ir kitos šiai giminingos sąvokos kuriamos „mieguistoje užmarštyje“ (*Tim.* 52b). Skirtumas tarp erdvės ir laiko, anot Platono, visų pirma yra tas, kad erdvė yra *amžina* (galbūt netgi *nunc stans*, taigi nekintančios amžinybės rūšies, amžinosios Dabarties, būdu, nepaisant to, kad erdvės – kaip „tarp“, „tuščios vietos“ – ontologinis intensyvumas yra nulinis), o štai laikas egzistuoja *visą laiką*, besirutuliodamas *amžiname laike*, amžinai išsitiesdamas *savyje pačiame*, o ne būdamas amžinai nekintančios amžinybės rūšies būdu (*nunc stans*, amžinosios Dabarties, prasme), skirtingai nei pati amžinybė (*aiōn*), egzistuojanti *visą amžinybę* (*Tim.* 38b–c).

Turint galvoje, kad šiuolaikinės reliatyvumo teorijos kontekste apskritai labiau pagrįsta kalbėti apie erdvėlaikį nei apie skyrium paimtus erdvę ir laiką, Platono įžvelgtos sąsajos tarp erdvės ir laiko, net jei jos, žvelgiant iš moderniosios fizikos požiūrio taško, atrodo labai miglotos ir netinkamai artikuliuotos, tikrai verčia žavėtis šio mąstytojo genijumi. Atsižvelgiant į Platono kad ir labai miglotai pastebėtą ryšį tarp erdvės ir laiko, nesunku padaryti išvadą, jog platoniškoji erdvės iliuziškumo įžvalga dar labiau išryškina ir laiko iliuziškumą. Teigdamas, kad erdvės nėra „nei žemėje, nei danguose“ (*Tim.* 52b), Platonas, regis, labai priartėja prie kantiškosios erdvės sampratos, pagal kurią erdvė tėra transcendentalinė kategorija, struktūrinanti žmogiškąjį patyrimą ir leidžianti suvokti skirtingus objektus kaip egzistuojančius vienoje gamtoje. Panašiai kaip erdvė neužima jokios vietos, tačiau objektai suvokiami kaip užimantys tam tikrą vietą *erdvėje*, taip ir laikas, griežtai kalbant, pats savaime neturi jokios trukmės, tačiau reiškiniai suvokiami kaip besitiesiantys tam tikrą trukmę *laike*.

Deja, čia ir vėl slypi paradoksas, nes mes, net ir priimdami Kanto požiūrį į erdvę ir laiką, vis dėlto – jei apskritai esame linkę tikėti tuo, ką tvirtina šiuolaikinė gamtotyra – privalome pripažinti žinantys, jog laikas atsirado drauge su Visata (šia proga verta pastebėti, kad būtent taip ir teigiama Platono *Timajuje*). Šiuolaikinės kosmologijos duomenimis, fizinės Visatos amžius yra maždaug keturiolika milijardų metų, vadinasi, toks pat privalo būti ir paties laiko „amžius“ bei laiko „trukmė“. Beje, šis paradoksas tik rodo, kad net šiais gamtos mokslų aukso amžiaus laikais

mes visiškai nesuvokiame „objektyvaus“ laiko prigimties – mūsų padėtis nėra nė kiek geresnė nei Platono, kuriam keistai „trūko laiko“ nuodugniau išsiaiškinti laiko slėpinį. Šiuo požiūriu netgi pats laiko slėpinys yra veikiau amžinas, o ne laikiskas ir laikinas.

Subjektyvios laiko patirties ženklai Platono dialoguose

Platonas galbūt pasakytų, kad pati aplinkybė, jog objektyvios laiko prigimties žmogaus protas niekaip neįstengia suvokti, juolab suvokti neprieštarinčiai, atskleidžia faktą, kad laikas apskritai negali būti mąstomas protu. Senovės graikai buvo įsitikinę, kad kiekvienas žmogiškosios patirties įrankis, nesvarbu, juslinis (kaip antai regėjimas, klausa ir pan.) ar nejuslinis (pavyzdžiui, diskursyvus loginis svarstymas ar noetinė žiūra), turi atitinkamą tik jam vienam skirtą objektą. Jei tam tikro patirties objekto nepavykdavo pagauti vienu ar kitu juslinės ar nejuslinės patirties įrankiu, graikai darydavo išvadą, jog tas patirties įrankis neatitinka mėginamo pagauti patirties objekto prigimties.⁶

Turint galvoje, kad laiko neįmanoma neprieštarinčiai suvokti protu, kaip aukščiausiu nejuslinės patirties įrankiu, galėtume tikėtis, jog Platonas tikrai pamėgins klausti, koku žmogiškosios patirties įrankiu laikas yra patiriamas. Ir iš tiesų – Platonas atsako, kad laiko (kaip skaičiais nusakomos įvykių sekos – juk laikas yra judantis amžinybės atvaizdas, bėgantis nuo skaičiaus prie skaičiaus) suvokimas yra būdingas ne protui (*nous*, *noēsis*), o sielai (*psukhē*), kuri, kaip teigiama *Timajuje*, Demiurgo buvo sukurta pasitelkiant tris darnas – aritmetinę, geometrinę ir harmoninę. Šios darnos, be jokios abejonės, pagal pačią apibrėžtį priklauso skaičiaus (*arithmos*) stichijai. Demiurgas, kurdamas kosmo sielą ir mėgindamas „užgrįsti“ tarpus, atsiradusius geometrinės progresijos būdu nustatytose lyginių bei nelyginių skaičių sekose (atitinkamai 1, 2, 4, 8 ir 1, 3, 9, 27), griebėsi aritmetinių ir harmoninių santykių, t. y. aritmetinių bei harmoninių vidurkių tarp kiekvienos abiejose sekose esančių narių poros (*Tim.* 35b–36b). Šitaip siela tapo paruošta laiko „suvokimui“. Vadinas, anot Platono, laiką geba jausti tik siela, o ne protas, kuris yra tarsi bestruktūre monada, nenusakoma joku skaičiumi ir todėl negalinti sueiti į santykį su skaitmenine laiko prigimtimi, kylančia iš pasaulio sielos skaitmeninės struktūros. Čia verta pabrėžti, kad ir pasaulio siela, kurią turi visas kosmas, kaip

⁶ Labiausiai šis požiūris išplėtotas Aristotelio filosofijoje. Aristotelis įtikinamai argumentuoja, kad nėra vienintelio efektyvaus metodo visoms tikrovės sritims, kurios savo prigimtimi yra labai skirtingos, tyrinėti. Antai Aristotelis, kritikuodamas Platoną, teigia, kad metafizikos klausimų neįmanoma tyrinėti matematiškai, nes metafizikos objektas yra esmingai kokybinės prigimties, tad jokie kiekybiniai metodai, kaip teoriniai įrankai, šiam objektui visiškai netinka.

iš kūno ir sielos sudarytas dieviškas gyvūnas, ir konkretaus žmogaus siela, sukurta pagal pasaulio sielos pavyzdį, turi panašius tapatumo ir skirtingumo ratus, besisukančius priešingomis kryptimis, judančius „nuo skaičiaus prie skaičiaus“. Anot senovės graikų, panašus visada jaučia panašų ir yra bendramatis panašiam: žmogaus siela yra bendramatė viso pasaulio sielai, o šio bendramatiškumo pagrindas – skaitmeninė jų abiejų sąranga. Tuo tarpu žmogaus protas privalo būti suvokiamas kaip bendramatis viso kosmo protui, o jų bendramatiškumas kyla iš jų abiejų bes-
truktūrės prigimties ir tobulos vidinės vienovės.

Kadangi žmogaus siela, būdama panaši į pasaulio sielą, turi skaitmeninę struktūrą, sueinančią į sąlytį su iš pasaulio sielos skaitmeninės prigimties kylančiu laiko riedėjimu, ji ir ištengia jausti laiką. Platonas realiais dalykais laiko tik tai, kas mąstoma protu, todėl laiką, kurio žmogaus protas „nejaučia“ (nepajėgia pakankamai aiškiai ir neprieštarigai jo mąstyti), jis ir apibūdina kaip ganėtinai iliuzišką.

Vis dėlto žmogaus patiriamas subjektyvus laiko pojūtis *Timajuje* nusakomas kaip kylantis iš objektyvios pasaulio sielos (bei pagal jos pavyzdį sukurtos žmogaus sielos) prigimties, kitaip tariant, laiko patirties subjektyvumas bei subjektiškumas vis tiek galų gale redukuojamas į objektyvumą bei objektiškumą ir eksplikuojamas objektyvistškai. Tačiau kai kuriuose Platono dialoguose esama ir tokių subjektyvios laiko patirties pavyzdžių, kuriuose patirties subjektyvumas nėra redukuojamas į objektiškumą ir aiškinamas objektyvistinėmis sąvokomis. Šie negausūs pavyzdžiai yra itin įdomūs šiuolaikinės fenomenologijos požiūriu, nes subjektyvi laiko patirtis juose parodoma kaip kylanti iš vieningos žmogaus prigimties, turinčios ne tik sielos, bet ir *kūno* matmenį. Kitaip tariant, tokiuose pavyzdžiuose Platonas parodo, kaip žmogus geba jausti laiką visa savo esybe – ne tik kokia nors „grynąja“, iškūninta siela, bet ir visu kūnu, visomis kūno skaidulomis. Toks laiko jautimas visa esybe yra tiesiog „literatūriškai“, be jokių pretenzijų į filosofinį pagrindimą, aprašomas kaip, sakytume, tam tikra fenomeninė duotis, kuri vėliau nėra ontologizuojama ir aiškinama graikams įprastos objektyvistinės metafizikos sąvokomis. Tad remdamiesi Platono dialoguose atsiskleidžiančiais precedentais, galime daryti išvadą, kad graikų mąstyme jau egzistavo tam tikros (be abejo, dar labai neryškios ir sunkiai įžvelgiamos) šiuolaikinės fenomenologijos užuomazgos, tai, ką pavadin-
tume helėniškąja *protofenomenologija*.

Antai dialoge *Kritonas* nepaprastai įtaigiai aprašyta slogi artėjančios Sokrato mirties nuojauta, kurią gimdo mirtį nešančio laivo, turinčio parplaukti iš Delo salos, laukimas. *Labai lėtai* plaukiantis laivas, kuris netgi apibūdinamas ne kaip plaukiantis, o kaip *einantis* (tuo tarsi pabrėžiant plaukimo *lėtumą*), paradoksaliu būdu skaitytojo suvokiamas kaip *labai greitai* tiksintis *mirties laikrodis*, sakytume, primenantis kokį nors įsivaizduojamą smėlio laikrodį, iš kurio čia pat akyse byra

paskutinės dar likusio Sokrato gyvenimo smiltys, ar vandens laikrodį, graikišką klepsidrą, iš kurios, rodos, tuoj pat išsarovs paskutiniai išminčiaus gyvybės syvai – kartu su paskutiniais myriop pasmerkto Sokrato, regis, taip ramiai besišnekučiuojančio su bičiuliu Kritonu, žodžiais (mat klepsidromis Atėnų agoroje būdavo matuojamas oratorių kalbų ilgis). Skaitytojas, empatiškai tapatindamasis su Sokratu, visa savo esybe jaučia laiko tėkmę – mirties artėjimą, puikiai žinodamas, kad laivas, net ir labai lėtai plaukdamas, vis tiek atplauks nepaprastai greitai. Nejaukų laukimo slogutį, dvelkiantį mirtimi ir anapusybe, sukuria būtent paradoksalus, atrodytų, šiapusybėje neįmanomas *greito lėtumo*, būdingo laivo plaukimui ir pačios mirties žingsniams, oksimoronas. Pateiksime šią dialogo *Kritonas* citatą (*Crito* 43c–44b):

Kritonas. Liūdną žinią atnešu, Sokratai; tik ne tau, kaip aš regiu, bet man ir tavo artimiesiems liūdną, slogią; ji gal man, kaip rodosi, visų sunkiausia bus pakelti.

Sokratas. Kokią gi žinią? Gal iš Dėlo laivas jau sugrįžęs bus (*paž.* „yra atėjęs, gr. *aphiktai*“ – N. K.), kuriam parvykus reikia man numirti?

Kritonas. Sugrįžti jis dar nesugrįžo (*paž.* „nėra atėjęs, gr. *ou...aphiktai*“ – N. K.), šiandien betgi, regis man, sugrįš. Taip kalba žmonės kaikurie, iš Sūnijo atėję ir tenai palikę laivą. Tai iš jų žinios matyti aiškiai, jog dar šiandien jis parvyks ir jog dėl to rytoj, Sokratai, reiks gyvenimas tau baigti.

Sokratas. Tad ir gerai, Kritonai! Teesie ir taip, jeigu dievai taip nori. Bet aš tai nemanau, kad šiandien jis parvyks.

Kritonas. Iš ko tu spėji taip?

Sokratas. Aš pasakysiu tau. Mat, reikia mirti man rytojaus dieną, kai tas laivas bus parėjęs jau.

Kritonas. Taip sako čia bent vyresnybė.

Sokratas. Tad aš manau, kad jis pareis ne šią, beauštančią, bet kitą dar, rytojaus dieną. Spėju tai iš sapno, šiąnakt mano prieš valandėlę dar sapnuoto. Gal kaip tik gerai ir padaryta tavo, kad nebūdinta manęs.

Kritonas. Ir kas gi buvo tai per sapnas?

Sokratas. Tarytum, štai viena graži, dailios lyties moteriškė, baltais rūbais, priėjo in mane ir, vardu vadindama, man tarė: „Sokratai, trečiąją dieną atvyksi derlingojon Phtijon“.⁷

Šį *Kritono* fragmentą, beje, galima susieti su *Sokrato apologijoje* pasakyta tokia pat paradoksalia Sokrato mintimi, kad *mirtis eina lėtai*: pabėgti nuo mirties esą nėra sunku – gerokai sunkiau pabėgti nuo nedorybės, kuri „greičiau juk už mirtį bėga“ (*thatton gar thanatou thei*) (*Apol.* 39a-b).⁸ Anot paties filosofo, jis, būdamas lėtas

⁷ Antano Smetonos vertimas, cituojamas pagal: Platonas 1995a: 47–48.

⁸ Žr. Vytauto Ališausko komentarą *ad locum*: Platonas 2009: 248–249 (*comm. ad 39b1*).

ir senas, yra pagautas lėtesnio, t. y. *mirties*, o jo kaltintojai, būdami baisiai smarkūs ir greitai, yra pavyti greitesnio – nedorybės.

Kritone minimas iš Delo salos grįžtantis laivas yra panašus į mirties laikrodį, tiksintį išorėje, už mirties laukiančio žmogaus kūno ribų, o pačioje dialogo *Faidonas*, kuris yra tarsi *Kritono* tęsinys, pabaigoje aprašoma, kaip šis „mirties laikrodis“, sakytume, iš išorės persismelkia į patį Sokrato kūną. Klaikus šiurpas ir stingdantis mirties šaltis įsismelkia net į skaitytojo kaulus, kai jis užgniaužęs kvapą seka, kaip ledinė mirties vėsa lėtai kyla nuo pat Sokrato pėdų į viršutinę jo kūno dalį – sakytume, gyvybės syvai iš išminčiaus kūno išteka tarsi kažin kokio smėlio laikrodžio smiltys, tačiau priešinga įprastam smėlio byrėjimui kryptimi. Sokrato kūną paliekančių paskutinių jo gyvybės smilčių byrėjimas ne į apačią, o į viršų, lyg išminčiaus kūnas būtų pavirtęs įprastus traukos dėsnius paneigiančiu smėlio laikrodžiu, atrodo taip pat paradoksaliai ir oksimoroniškai, kaip ir *Kritone* minimas lėtai einančio laivo – tartum lėtai žengiančios mirties – greitumas. Pacituosime pačią *Faidono* pabaigą (*Phaed.* 117e–118a), kurioje aprašoma, kaip „mirties laikrodis“, sakytume, iš išorės persikelia į paties Sokratą kūną ir tiks iki pat tragiškos filosofo mirties:

O jis pavaikščiojo aplink, paskui pasakė, kad jam sunksta kojos ir atsigulė aukštiejininkas, kaip liepė žmogus, davęs jam nuodus. Pastarasis netrukus ėmė čiupinėdamas tikrinti jo pėdas ir blauzdas. Paskui stipriai paspaudė pėdą ir paklausė, ar jaučia. Sokratas atsakė, kad ne. Tas ėmė tikrinti blauzdas ir šitaip kildamas rodė mums, kad jis šąla ir stingsta. Čiupinėjo toliau ir pasakė, jog, nuodams pasiekus širdį, jis iškeliaus.

Šalo jau kažkur liemens apačioje, kai nusidengęs, – mat prieš tai jo veidas buvo uždengtas, – jis tarė (tai buvo paskutiniai jo žodžiai):

– Kritonai, esame skolingi Asklepijui gaidį, nepamirškite atiduoti!

– Bus padaryta, – atsakė Kritonas. – Žiūrėk, gal dar ką nori pasakyti?

Į šį jo klausimą tas jau nieko nebeatsakė. Po kurio laiko krūptelėjo. Žmogus atidengė jo veidą, akys buvo sustingusios. Pamatęs tai, Kritonas užčiaupė jam burną ir užmerkė akis.⁹

Sokrato apologijoje Platonas gražiai atskleidžia žmogui *dar likusio laiko*, paskutinės žmogaus gyvenimo atkarpos – net ir pačios trumpiausios – būtiškąją vertę, kai dėl paties laiko, kurio *dar liko*, trumpumo gyvenimas tampa nepaprastai intensyvus, egzistencine prasme pilnatviškas. Sakytume, *laiko kiekio stoką* atsveria *laiko kokybės perviršis*. Paskutinė be galo trumpa dar likusio laiko akimirka, dėl savojo intensyvumo netilpdama dabarties momente, pradeda griauti ribą, skiriančią

⁹ Tatjanos Aleknienės vertimas, cituojamas pagal: Platonas 1999: 118.

ateitį nuo dabarties, veržiasi ateitin ir į ją įsiskverbia: paskutines savo gyvenimo akimirkas, kupančias nuo būtiškojo intensyvumo ir pačios laiko kokybės perviršio, išgyvenantis žmogus pradeda pranašauti – kiekybine prasme į tašką susitraukęs jo gyvenimo laikas kokybės atžvilgiu tarsi netelpa savyje, sprogsa iš vidaus ir projektuoja žmogaus egzistenciją į ateitį, kurios įprasta fizine prasme žmogus jau nesulauks. Įdomu tai, kad Sokratas, atkreipdamas klausytojų dėmesį į jį užplūdusią pranašavimo galią, kalba taip, *tarsi jau dabar būtų peršokęs iš dabarties į ateitį*, nes apibūdina save kaip *jau dabar savyjų nekentėjų nužudytą ir tartum bylojantį iš ateities – iš kitos vietos laike, ir iš anapusinio pasaulio – iš kitos vietos erdvėje, kitaip tariant, iš kažin kokio įprastai žmogiškajai patirčiai neprieinamo anapusinės ateities erdvėlaikio* (Apol. 39c): „Juk man jau atėjo metas, kai žmonės labiausiai geba pranašauti – tuomet, kai jie turi mirti. Taigi, o vyrai, kurie *esate mane nužudę* (kursyvas mano – N. K.; būtina atkreipti dėmesį į graikiško veiksmoždžio *apokteinō* „nužudau“ perfekto formą *apektonate* „esate nužudę“, pavartotą šioje teksto atkarpoje: *hoi eme apektonate – „kurie esate mane nužudę“*), sakau, jog tuojau pat po mano mirties jums ateis kerštas, prisiekiu Dzeusu, daug sunkiau pakeliamas nei mirtis, kuria *esate mane nužudę (...)*“.¹⁰

Dar likusios trumputės Sokrato gyvenimo atkarpos saldumas, vertingumas ir būtiškasis intensyvumas išryškinamas atskleidžiant, kaip ši laiko akimirka praleidžiama, kam ji skiriama (Apol. 39e–40a):

O su nubalsavusiais už mano išteisinimą mielai pasikalbėčiau apie štai šį nutikusį įvykį, kol archontai užsiėmę ir dar neinu ten, kur nuėjusiam man reikia mirti. Na, vyrai, *kurį laiką pasilikite* su manimi: mat, *kol įmanoma*, mums niekas netrukdo pasišnekučiuoti mitais vieniems su kitais. Juk jums kaip draugams noriu atskleisti, ką pagaliau reiškia tai, kas man nutiko (...). Man įprastas pranašaujantis daimoniškas [ženklas] *visą ankstesnį laiką* pasigirdavo itin dažnai ir labai priešindavosi net smulkiems dalykams, jei tik ketindavau padaryti ką nors neteisingai. (...) O *dabar*, šios bylos metu, jis man nesipriešina niekur – nei man ką nors darant, nei kalbant.¹¹

Galime spėti, jog daimoniško ženklo nutilimas Sokrato gyvenimo pabaigoje ne tik reiškia tai, kad filosofas pasielgė teisingai, ateidamas į teismą ir teismo metu nepataikaudamas teisėjams bei miniai, bet ir atspindi esminį *lūžį laike* – pradedame įtarti, kad šis daimonas, Sokrato sąžinės balsas ir jo būtiškasis vedlys, pirma paties filosofo – kaip geriausioji jo prigimties dalis – jau iškeliavo anapus. Net ir tai, kad Sokratas su savo klausytojais kalbasi būtent *mitais*, o ne šiaip įprastais kasdieniais žodžiais, pranašišškai bylodamas apie anapusybę, tarsi parodo, kad jis jau dabar

¹⁰ Vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 2009: 123.

¹¹ Vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 2009: 125.

yra, sakytume, *laiko limbe*, būdamas viena koja išėjęs iš šio pasaulio ir atsidūręs anapusinio pasaulio, kurį jau regi ir dėl to gali apie jį pasakoti, prieangyje.

Beje, dar kiek ankstesnėje šio teksto vietoje Sokratas vaizduojamas kaip priekaištaujantis atėniečiams, atėmusiems iš jo, senyvo amžiaus žmogaus, *dar likusių neilgą, bet labai brangią gyvenimo atkarpą*, skiriančią dabarties momentą nuo tos akimirkos, kai filosofas būtų galėjęs mirti natūralia mirtimi (*Apol.* 38c): „*Dėl neilgo laiko*, [kurio nenorėjote palaukti,] vyrai atėniečiai, įgysite vardą ir suteiksite dingstį norintiems koneveikti mūsų miestą už tai, kad esate nužudę Sokratą, išmintingą vyrą (...).“¹²

Dar vienas itin savitas subjektyvios laiko (tiksliau tariant, to, kas *antlaikiška* ar *belaikiška*) patirties modusas – tai *belaikės* nušvitimo akimirkos, Platono įvardijamos žodeliu „staiga“ (*exaiphnēs, to exaiphnēs*), patirtis, atverianti trūkį, *sinkopę* tolydžioje įprasto laiko tėkmėje ir subjektyvioje šios tėkmės patirtyje. *Septintajame laiške*, turint omeny giliausius, nei raštu, nei jokiais kitais būdais nekomunikuojamus filosofinės išvalgos dalykus, rašoma (*Epist.* VII, 341d): „Apie šiuos dalykus nėra ir niekada nebus jokio mano rašto: tai niekaip negali būti išsakyta kaip kiti mokslai, bet nuolat ilgai būnant kartu ir kartu gyvenant vardan paties dalyko, staiga (*exaiphnēs*) kaip šviesa, suspindusi nuo išžiėbusios liepsnos, atsiranda sieloje ir maitinasi pačia savimi.“¹³

Dialoge *Parmenidas* (*Parm.* 156c–e) sąvoka „staiga“ (*to exaiphnēs*) Platonas įvardija keistai *belaikę* ir *beviетę* laikiškųjų bei erdviškųjų atkarpų jungtį: „staiga“ prigimtis, nebūdama jokiame laike, nusakoma kaip keistu, įprastam loginiam mąstymui nesuvokiamu būdu glūdinti „tarp“ (*metaxu*) judėjimo ir rimties; kadangi nesikeičia nei rimtis, kol esti rimtyje, nei judėjimas, kol esti judėjime, be to, kadangi nėra jokio laiko, kuriame nei judama, nei esama rimtyje, anot Platono, būtina pripažinti, jog į „staiga“ ir iš „staiga“ tai, kas juda, pasikeičia į rimtį, o tai, kas esti rimtyje, pasikeičia į judėjimą.¹⁴

Čia labai svarbu suvokti, kad „staiga“ nėra šiaip kokia nors įprasta nulinių matmenų laiko ar erdvės atkarpa, kažin koks laiko ar erdvės taškas, o veikiau tai, kas apskritai pranoksta laikiškumą ir erdviškumą. Nors filosofinė argumentacija *Parmenide* skleidžiasi grynai analitinėje plotmėje, logiškai nepriekaištingu ir pigiai mistikai svetimu pavidalu, būtų klaidinga manyti, kad žodžiu „staiga“ čia įvardijama kažin kas, kas yra siaurąja prasme objektyvu ir įmanoma nusakyti grynai objektyvistiniu, subjektyvios patirties netarpininkaujamu būdu: nors tam tikra prasme

¹² Vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 2009: 119.

¹³ Kristupo Saboliaus vertimas, cituojamas pagal: Platonas 2005: 88.

¹⁴ Žr. išvalgius Saboliaus pastebėjimus šiuo klausimu, dėstomus jo „Įvade“: Platonas 2005: 44–54 („*Exaiphnēs*‘ ir filosofuojančiojo laikas“), ypač 44–46.

galime sakyti, kad į keistą savo prigimtį „staiga“ įtraukia tiek objektyvumo, tiek ir subjektyvumo elementus, vis dėlto, griežtai kalbant, ši prigimtis apskritai yra „tarp“ (*metaxu*) pačios objektyvumo ir subjektyvumo skirties – panašiai kaip ji yra „tarp“ judėjimo ir rimties. Būtent dėl to kaip tik šiuo žodžiu Platonas *Puotoje* įvardija „subjektyviai“ išgyvenamą, bet vis tiek savaip „objektyvų“ belaikį proto proveržio į eidų pasaulį momentą (*Symp.* 210e): „Paeiliui ir teisingai regėjęs gražius dalykus ir iki šios vietos meilės keliu vadovo nuvestas žmogus, žengdamas paskutinius šio kelio žingsnius, staiga (*exaiphnēs*) išvys nuostabios prigimties grožį – tą patį, Sokratai, vardan kurio kentėti visi ligtoliniai vargai (...)“.¹⁵

Fenomenologiniu požiūriu, platoniškoji *exaiphnēs* koncepcija yra įdomi tuo, kad į subjektyvų laiko, kaip tolydžios terpės, tolydžios akimirkų sekos, patyrimą įtraukia belaikės sinkopės, netikėtai – *staiga* – ištinančias patyrimo subjektą aukštųjų patirties akimirkų (pavyzdžiui, hipotetinio platoniškujų idėjų išvydimo) metu. Šios belaikės sinkopės, esančios anapus „objektyvios“ objektyvumo ir subjektyvumo skirties, esmingai keičia ir patį subjektyvų laiko suvokimą.

Puotoje randame ir aprašytą itin retą „sustabdyto laiko“, ar „iškritimo iš įprasto laiko“, atvejį, kai karo žygio metu į gilų transą panaši kontempliacijos būseną apmąstymuose nugrimzdusį Sokratą buvo tarsi įšaldžiusi laike ir išplėšusi iš kasdienių įvykių srauto (*Symp.* 220c–d):

[K]artą susimąstęs nuo pat ryto stovėjo toje pačioje vietoje kažką galvodamas. Kadan gi reikalas nejudėjo, jis niekur nėjo, bet liko stovėti svarstydamas. Diena jau įpusėjo. Žmonės jį pamatė ir nustebę kalbėjosi, jog Sokratas nuo pat aušros stovįs kažką mąstydamas. Galiausiai, jau buvo vakaras, pavakarieniavę keli jonėnai išsinešė laukan savo gultus (mat tada jau buvo vasara). Miegodami vėsumoje, kartu jie stebėjo Sokratą, ar jis ir per naktį stovės. Anas stovėjo, kol išaušo ir patekėjo saulė, tada pasimeldė saulei ir nuėjo.¹⁶

Sokrato apologijoje, nuteisto myriop filosofo svarstymų apie tai, kas žmogaus laukia po mirties, kontekste kalbama apie mirtingojo gyvenime labai retas *laimingų akimirkų laiko* prošvaistes, sudarančias tik mažytę viso gyvenimo laiko dalį, o visas likęs laikas – *nelaimingos ar šiaip prėskos egzistencijos vilkimo laikas* – suvokiamas kaip gerokai nemalonesnis už miegą be sapnų, kitaip tariant, už neegzistavimą apskritai, be to, pripažįstama, kad *visas gyvenimo laikas nėra šis tas daugiau už vieną naktį* (*Apol.* 40c–e):

Juk numirti yra viena iš dviejų: tai arba lyg visai nebūti, ir mirusysis visiškai nieko nejaučia, arba, remiantis tuo, kas pasakojama, sielą ištinka tam tikras pokytis ir persi-

¹⁵ Tatjanos Aleknienės vertimas, cituojamas pagal: Platonas 2000a: 57.

¹⁶ Tatjanos Aleknienės vertimas, cituojamas pagal: Platonas 2000a: 69.

kėlimas iš čionykštės vietos į kitą. Ir jei nėra jokio pojūčio, bet yra lyg miegas, kuomet koks nors miegantysis neregį net jokio sapno, tuomet mirtis būtų nuostabiai naudingas įgijimas. Mat aš manau, kad jei kas nors privalėtų išsirinkti tą naktį, kurią miegojo taip, kad net neregėjo sapno, ir kitas savo gyvenimo naktis bei dienas palyginęs su šia naktimi turėtų ištyręs pasakyti, kiek dienų ir naktų, geresnių bei mielesnių už tąją naktį, yra nugyvenęs savo gyvenime, manau, kad ne tik koks nors paprastas žmogus, bet ir Didysis karalius (*Persijos valdovas* – N. K.) atrastų, kad jos, palyginti su kitomis dienomis ir naktimis, yra nesunkiai suskaičiuojamos. Tad jei mirtis yra būtent toks dalykas, aš ją vadinu naudingą įgijimu. Juk šitaip atsiskleidžia, kad visas laikas nėra šis tas daugiau už vieną naktį.¹⁷

Platono dialoguose laikas dažnai įvardijamas kaip negailestingas kultūros ženklų naikintojas ir atminties priešas. Tokių svarstymų kontekste savitai atsiskleidžia rašto – vieno svarbiausių žmogaus išradimų – paradoksalumas. Nors dialoge *Faidras* ir pripažįstama, kad *trumpalaikėje perspektyvoje* raštas silpnina žmogaus atminties galias, kartu pabrėžiama, jog, *praslinkus tam tikram ilgesniam laikui*, užrašyti tekstai paradoksaliu būdu esmingai prisideda prie žmonijos kultūrinės atminties bei kultūros lobių išsaugojimo (*Phaedr.* 276c): „[P]aišdykavimo dėlei jis vis dėlto užsės rašmenų sodus ir rašys: mat rašydamas jis sukaupia prisiminimų lobius ir sau pačiam – tam metui, kai atslinks senatvė, užmaršties amžius, – ir kiekvienam, kuris norėtų sekti jo pėdomis; jis apsidžiaugs, stebėdamas sudygstančius švelnius želmenis.“¹⁸ Taigi, anot Platono, prisiminimų derlius, ateityje gausiai sudygęs iš pasėtų rašmenų sėklų, su kaupu atlyginąs dabarties akimirką rašto padarytus nuostolius žmogaus atminties galioms.

Jau patys senovės graikai, tarp jų ir Platonas, yra pastebėję, kad helėnai, palyginti su seną rašytinę tradiciją turinčiomis tautomis, antai egiptiečiais, yra tarsi amžinai jauna tauta, gyvenanti, sakytume, *amžinoje dabartyje*, neturinti ne tik istorijos, bet ir paties istorijos jausmo, to, ką pavadintume istorine savimone. Dialogo *Timajas* pradžioje rašoma, kaip į Egiptą atvykusiam Solonui senas Sajiso žynys su ironiška užuojauta sako (*Tim.* 22b–c): „O Solonai, Solonai! Jūs, helėnai, amžinai esate vaikai, ir nėra tarp helėnų senolio! (...) Jūs visi jauni savo sielomis, (...) nes jose neįstengiate išsaugoti jokio pasakojimo, pagrįsto senu padavimu, nei jokio mokymo, pražilusio nuo laiko.“¹⁹ Vis dėlto jaunatvišką gebėjimą neužsikrauti perdėm sunkios istorijos naštos ir visada išlaikyti dabarties momentui būdingą patirties šviežumą bei intensyvumą patys graikai laikė dideliu savo pranašumu.

¹⁷ Vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 2009: 127.

¹⁸ Vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 1996a: 91.

¹⁹ Vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 1995b: 56–57.

Kai kurie kiti įdomesni laiko „veidų“ įvairovės Platono tekstuose pavyzdžiai

Verta atkreipti dėmesį ir į filosofinius Platono mitus, kuriuose laiko fenomenas pasirodo dar kitais aspektais.

Pavyzdžiui, dialoge *Politikas*, mėginimų pateikti valstybininko apibrėžtį kontekste, pasakojamas neįprastas filosofinis mitas (*Pol.* 268d–274e) apie *apgręžtą laiką*, tiksliau tariant, periodiškai besikeičiančią laiko tėkmės kryptį, kurią lemia cikliškai besikartojantis dangaus skliauto sukimosi krypties pasikeitimas. Kaip pastebi ši minėto dialogo fragmentą analizavę tyrinėtojai, jame galima išvelgti keturis kosminio ciklo etapus: dievo Krono karaliavimo laiką, kai žmonėms nebūtina rūpintis savimi ir gyventi kaip savo gyvenimą tvarkančioms politinėms būtybėms; kataklizminį laiko krypties pasikeitimą į priešingą pusę; Dzeuso karaliavimo laiką, kai žmonės, idant išliktų fiziškai, privalo rūpintis savimi bei gyventi atsakingą politinių būtybių gyvenimą; antrąjį kataklizminį laiko krypties pasikeitimą į priešingą pusę.²⁰ Man regis, kad *Politike* pasakojamo filosofinio mito, kaip tam tikros dialogo dalies, laikas paties Platono yra subtiliai projektuojamas į viso šio dialogo *vidinį laiką*: skirstymo (diairezės) fazės dialoge periodiškai kaitaliojasi su suvedimo (sinagogės) fazėmis panašiu būdu, kaip ciklinėje laiko tėkmėje, apie kurią kalbama filosofiniame *Politiko* mite, relaksuotas, apolitiškas, diverguojantis Krono amžiaus laikas periodiškai kaitaliojasi su politiškai įtemptu, konverguojančiu (kitaip sakant, „sinagogišku“) Dzeuso amžiaus laiku. Atsižvelgiant į tai, kad diairezė ir sinagogė šiame Platono dialoge, kaip ir kai kuriuose kituose jo dialoguose, metodiškai taikoma siekiant apibrėžti tam tikrą sąvoką (šiuo atveju – būtent politiko sąvoką), galima daryti išvadą, jog filosofinis *Politiko* mitas ne tik papildė teorinius analitinės dialogo dalies argumentus, bet ir formos lygmeniu „pamėgdžioja“ šį dialogą, kaip visumą.

Platono dialoguose galima aptikti ir atvejų, kai laikas – įvairios trukmės laiko atkarpos – įgyja *simbolinę prasmę*. Pavyzdžiui, aštuntojoje *Valstybės* knygoje (*Resp.* VIII, 546a–547a) ryšys tarp žmogaus ir kosmo perteikiamas matematine analogija, kuri paremta dviejų skaičių, 216 ir 12 960 000, sąsaja ir panašumu. Kaip yra pastebėjęs Cornfordas, mėginęs interpretuoti šią *Valstybės* atkarpą, pirmasis skaičius išreiškia minimalią moters nėštumo trukmę dienomis, lygią septyniems mėnesiams, o antrasis – dienų skaičių vadinamuosiuose Didžiuosiuose Metuose. Jie prilyginti – su nemaža paklaida – 36 000 Saulės metų, o vieneri Saulės metai –

²⁰ Įdomiausia ir įžvalgiausia šio filosofinio mito interpretacija pateikiama Clay 2007: 220–222, ypač 221; taip pat žr. Benardete 2006 (1984): 95–96; Brisson 2009: 85–86; Taylor 1963 (1926): 395–397 (vertinga pastarojo tyrinėtojo pastaba apie esminį skirtumą tarp *Politike* ir *Timajuje* pasakojamų filosofinių mitų, kuriuose abiejuose kalbama apie laiką, pateikiama minėto veikalo p. 397, n. 1).

vėlgi su paklaida – prilyginti 360 dienų (tiksliai Didžiųjų Metų, dar vadinamų Platono Metais, trukmė lygi 25 800 Saulės metų – tiek laiko užtrunka pilnas precesijos ciklas, kurio metu Žemės ašigaliai nubrėžia ant dangaus sferos pilną ratą).²¹ Taigi ryšį tarp žmogaus, kaip mikrokosmo, ir viso pasaulio, kaip makrokosmo, Platonas išreiškia dviejų laiko atkarpų, kurioms suteikta simbolinė prasmė, prilyginimu.

Dialoge *Faidras* pasakojamame filosofiniame mite, kurį Sokratas pateikia antrojoje savo kalboje, aptinkame paradoksalią uždangę – anapusybėje parimusios *bevietės* ir *belaikės* „vietos“, kuri pagal pačią jos apibrėžtį privalėtų būti suvokiama kaip vieta anapus erdvės ir laiko – aprašymą. Nors pati uždangė, *hyperouranios topos*, yra belaikė ir bevietė sritis, tai, kas vyksta uždangės prieigose, apibūdinama erdvėlaikinėmis sąvokomis, minint simbolinę prasmę įgijusias laiko atkarpas, antai *dešimt tūkstančių metų* ir *tris tūkstančius metų* (*Phaedr.* 248e–249a): „Vis dėlto į ten, iš kur atėjusi, jokia siela nesugrįžta dešimt tūkstančių metų, nes iki tol ji neįstengtų užsiauginti sparnų, tačiau išskyrus sielą žmogaus, nuoširdžiai pamilusio išmintį arba – drauge su meile išminčiai – mylėjusio berniukus, – šitokios sielos įgyja sparnus per tris tūkstantmečius [dangaus skliauto] apsisukimus, jei tik triskart iš eilės išsirinktų tokią gyvenimo rūšį, ir, suėjus trim tūkstančiams metų, iškeliauja [iš žemės].“²²

Dešimtojoje *Valstybės* knygoje, anapusybės aprašyme, paremtame iš anapus sugrįžusio kario Ero pasakojimu, taip pat minimos laiko atkarpos, nors anapusybė, be jokios abejonės, privalėtų būti suvokiama kaip sritis anapus įprasto žemiško laiko ir erdvės. Maža to: apibūdinant anapusinio pasaulio topografiją ir mėginant nusakyti atstumus tarp skirtingų to pasaulio vietų, pasitelkiami ne įprasti kelio ilgio vienetai, o *laiko vienetai*, kelią matuojant kelionės dienomis, kurių pririkiama tarp skirtingų anapusybės vietų keliaujančiai mirusio žmogaus sielai (*Resp.* X, 616b–c):

Praleidę pievoje stovyklaudami septynias dienas, aštuntąją dieną pakildavę ir eidavę tolyn, ir po keturių dienų prieidavę vietą, iš kurios pamatydavę šviesos juostą, iš viršaus nusidriekusią per dangų ir žemę tarsi stulpas, panašią į vaivorykštę, tik daug šviesesnę ir grynesnę. Po dienos kelio jie prieidavę prie to šviesos stulpo ir ties jo viduriu pamatydavę kabančius iš dangaus grandinių galus: mat ta šviesa – tai ryšys, kuriuo buvęs surištas dangus, panašus į triėrų virves, apjuosiantis visą besisukantį dangų. Ant tų grandinių galų buvusi pakabinta Anankės verpstė, apie kurią sukosi sferos. Jos ašis ir kabliukai buvę iš plieno, o velenas – iš plieno, sumaišyto su kitais metalais.²³

²¹ Cornford 1967: 269; taip pat žr. Kardelis 2007: 137–138, kur pateikiama Cornfordo interpretacijos plėtotė.

²² Vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 1996a: 45.

²³ Jono Dumčiaus vertimas, cituojamas pagal: Platonas 2000b (1981): 405. Įdomūs svarstymai apie Anankės verpstės struktūrą pateikiami Ferrari'io (Plato 2003c (2000): 339, n. 25) bei Reeve'o (Plato

Laikiniai erdvės koreliatai bei *erdviniai laiko koreliatai* panašiuose aprašymuose leidžia išvengti tiesmukų nuorodų į pernelyg žemiškus dalykus, antai žemiškus ilgio matus: jei atstumai anapusybėje būtų nurodomi įprastu būdu, tarkime, graikiškais stadijais, ano pasaulio aprašymas iš karto prarastų nemažą dalį anapusinei tikrovei būdingo slaptumo. Taigi laikinių sąvokų vartojimas panašiais atvejais atlieka ir akivaizdžią meninę funkciją, suteikdamas aprašymui įtaigumo bei nežemiško paslaptumo.

Verta atkreipti dėmesį ir į tai, ką pavadintume *vidiniu naratyvo laiku*: dramatinės įtampos svyravimai, pastebimi Platono dialoguose, sukuria pasakojimo laiko pagreitėjimo ar sulėtėjimo, kuriuos nesunkiai pajunta skaitytojas, išpūdį. Pasakojimo laikas gerokai greičiau bėga Platono dialogų pradžioje ir pabaigoje, o dialogų viduryje pastebimai sulėtėja. Taip yra dėl to, kad dialogų pradžia ir pabaiga formuoja dramatinio įrėminimo struktūrą: dialogai pradedami ir pabaigiami draminiu veiksmu (dažniausiai būtent personažų dialogu *sensu stricto*), kuriam būdingas didesnis dinamiškumo laipsnis, tuo tarpu teksto viduryje dažniausiai pateikiami filosofiniai mitai, nukeliantys veiksmą ir skaitytojo dėmesį į sritis anapus įprastos erdvės ir laiko, taip pat dramatinės dinamikos stokojančias sunkiasvoriai teoriniai svarstymai bei rafinuoti metafiziniai argumentai.

Kaip atskirą Platono dialogų laikiškumo aspektą, susijusį ne su dialogų turiniu, o su jų forma, atvejį, galima paminėti *sąmoningus anachronizmus*. Antai dialoguose neretai konstruojamos tokios filosofinio pokalbio situacijos, kurios realybėje tikrai nebūtų galėjusios įvykti vien dėl to, kad pokalbio dalyviai iš tiesų gyveno skirtingu metu ir nebuvo amžininkai, nors šiaip jie yra tikroviškos, istoriškai paliudytos asmenybės. Nors pavaizduotos filosofinio dialogo situacijos atrodo labai realistiškos ir psichologiškai įtikinamos, iš tiesų jas galime laikyti kvaziistoriniais simuliakrais, kurie sukurti remiantis sąmoningais anachronizmais. Be abejo, pats dramatinės simuliacijos faktas nėra nepakenkia nei filosofinei, nei meninei tokių Platono kūrinių vertei. Kaip sąmoningo anachronizmo pavyzdžius galima pateikti kai kuriuos vėlyvuosius Platono dialogus, antai *Parmenidą*, kuriame vaizduojamas Sokrato ir Parmenido, skirtingu metu gyvenusių graikų mąstytojų, dialogas, kuris, nors ir yra įtaigus filosofine ir menine prasmėmis, nėra istoriškas, nes tikrovėje niekaip nebūtų galėjęs įvykti.

Kai kuriuose dialoguose jų personažai vaizduojami kaip žinantys apie įvykius, kurių jie, žvelgdami iš savojo istorinio laiko atskaitos taško, nebūtų galėję žinoti, tačiau juos jau žinojo Platonas, atitinkamą dialogo situaciją aprašęs po to, kai tas įvykis jau buvo įvykęs. Skaitytojui, gerai išmanančiam istoriją, tokie epizodai su-

kuria gana neįprastą, kartais net keistą, bet vis tiek psichologiškai bei filosofiskai įtaigų skirtingų istorinių laikotarpių, kurie realiame laike nebūtų galėję susisiekti, meninės sinkrezės ir kontaminacijos įspūdį.

Ne mažiau įdomus yra klausimas apie paties Platono *filosofinės kūrybos laiką – mąstymo laiką ir dialogų rašymo laiką*. Remiantis tradiciniu požiūriu, Platono dialogai skirstomi į ankstyvuosius (sokratiškuosius), vidurinius (brandžiuosius) ir vėlyvuosius, tad atrodytų, jog filosofo mąstymas, kiek apie jį galime spręsti iš pačių dialogų, privalo atspindėti tris raidos stadijas. Tačiau pagal kitą požiūrį, solidžiausiai atstovaujamą Jaegerio ir Kahno, Platonas, pradėjęs rašyti pačius pirmuosius savo kūrinius, jau buvo sukūręs visą filosofinę savo sistemą, kuri vėliau nepatyrė jokios esmingesnės raidos, o tam tikri numanomi doktrinos skirtumai, esą atspindintys skirtingais laikotarpiais parašytuose dialoguose, nulemti ne filosofinio požiūrio skirtumų, o veikiau propedeutinių Platono tikslų – būtent loginės sekos, kuria Platonas siekė nuosekliai skaitytojui išdėstyti filosofinę savo sistemą, kaip visumą, pradėdamas nuo pačių paprasčiausių dalykų ir pabaigdamas sudėtingiausiais.²⁴ Galėtume vaizdžiai pasakyti, kad iki šiol patikimai neišspręstas klausimas apie paties Platono filosofinės kūrybos laiką – tai *klausimas apie Platono mąstymo bei rašymo „amžinybę“ arba jo mąstymo bei rašymo „laiką“*.

Platono dialogai, nors ir užrašyti, pasižymi išskirtine filosofinės minties ir meninės formos gyvybe, kuri šiaip dažniausiai būna būdinga tik gyvam pokalbiui – dialogui, išsiskleidžiančiam sakomais, o ne rašomais žodžiais. Dauguma užrašytų tekstų, taip pat ir filosofinių, neišvengiamai paklūsta tiems patiems senėjimo ir dūlėjimo dėsniams, kaip ir gyvų būtybių kūnai, nepajėgiantys atsispirti naikinančiam laiko galiai. Platono tekstai, priešingai, savuoju gyvastingumu ne tik primena gyvas būtybes, bet, regis, geba išvengti neatšaukiamos visko, kas gyva, lemties – senėjimo ir mirties. Jie primena dialoge *Timajas* aprašytą kosmą, kaip dieviškos prigimties kosminę gyvūną, Demiurgo suręstą taip, kad gautų maisto iš savo paties dūlėjimo (*Tim.* 33c). Tai, kas Platono tekstuose, atrodytų, jau pradeda senti, dūlėti ir atmirti, jie nesuvokiamu būdu netikėtai paverčia naujo savo atgimimo prielaidomis bei šaltiniais, kaip feniksas atgimdami iš savųjų pelenų. Rašytinė Platono filosofija, išvengdama tiek užrašytiems tekstams būdingo statiškumo, sustingimo negyvoje pozose, tiek gyvais žodžiais sakomų kalbų efemerškumo bei vienkartiškumo, kitaip tariant, visoms gyvoms būtybėms būdingo fatališko senėjimo ir mirtingumo, yra panaši ne tik į feniksą, bet ir į sfinksą, kurio bijo pats Laikas. Platono tekstai

²⁴ Jaeger 1986 (1944): 96; Matthews 2003 (1999): 6–7. Be jokios abejonės, Platono dialogų korpuso, kaip vieningos filosofinės sistemos, vientisumą išradingiausiai ir įtikinamiausiai įrodinėja Kahnas, sukūręs vadinamąją Platono tekstų korpuso *ingresinės interpretacijos* teoriją: anot šio tyrinėtojo, Platonas į savo mąstymo pasaulį skaitytoją įveda nuosekliai ir laipsniškai, tarsi mokinį vesdamas jį nuo lengviausių dialogų prie sunkiausių (Kahn 1998: 59–65, ypač 63–65).

savosiomis minties gijomis įsiskverbia į kiekvienos epochos dvasinę prigimtį, išsi- smelkia į kiekvieno istorinio laikotarpio kūną ir kaulus, ne tik prisitaikydami prie pakitusių istorinių aplinkybių ir filosofinio mentaliteto konjunkčūros, bet ir patys darydami esminę įtaką istorijai ir naujoms kartoms. Šie tekstai panašūs į persotintą minties tirpalą, pajėgiantį – priklausomai nuo kiekvienos epochos specifinių porei- kių bei interesų – nuolat formuoti, ardyti, reformuoti, pergrupuoti ir perorientuoti savąsias kristalizacijos ašis taip, kad šios sutaptų su atitinkamos epochos mąstymo patirtį struktūrinančiomis kategorinėmis ašimis.²⁵

Platono filosofija, išsiskleisdama laike, nuolat įgyja vis naujų prasmų, bet kar- tu geba neprarasti senų, kurių Laikas nepajėgia ištrinti. Ji nuolat naujai interpretuo- jama, bet pamatinė filosofinė jos žinia, idealusis amžinas jos branduolys nepasimeta begalinėse interpretacijose ir nėra užpustomas Laiko smilčių.

* * *

Aptartieji pavyzdžiai aiškiai liudija, kad laiko „veidų“ Platono dialoguose įvairo- vė negali būti tinkamai įvertinta bei suvokta be išplėtos ir metodiškai taikomos hermeneutikos, o jos elementus bei parametrus privalome įsisavinti ne tik iš paties Platono tekstų, vidinės Platono mąstymo logikos, bet ir pasiremdami šiuolaikinės filosofinės hermeneutikos instrumentais.

Įvairios laikiškumo apraiškos, įvairūs laiko aspektai bei laikiškieji fenomenai gali būti išvelgti įvairiose Platono dialogų plotmėse. Laiko „veidų“ – laiko fenome- nų bei aspektų – Platono filosofijoje įvairovė liudija platoniškosios laiko proble- matikos – tiek eksplicitiškai išreikštos, tiek implicitiškai numanomos – turtingumą bei daugiabriauniškumą ir parodo, kad ši problematika gali būti tinkamai suvok- ta ir ištirta tik pasitelkiant šiuolaikinės filosofijos prieigas, ypač fenomenologiją ir hermeneutiką, nes tradiciniai antikinės filosofijos istorijos metodai nėra labai perspektyvūs siekiant Platono filosofijoje pastebėti tai, kas nėra tiesiogiai teoriškai artikuluota ir nusakyta metafizinėmis kategorijomis.

Gauta 2012 10 09
Priimta 2012 10 22

Literatūra

- Adam, J. 1963 (1902). *The Republic of Plato*. Second edition, with an introduction by D. A. Rees. Cambridge: Cambridge University Press.
- Assmann, J. 2011 (1992). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁵ Platesnius mano svarstymus šiuo klausimu žr. Kardelis 2007:, 67-79 (ypač 68-70), kur analizuoju platoniškąją analogijos tarp teksto ir gyvo organizmo sampratą.

- Benardete, S. 2006 (1984). *The Being of the Beautiful: Plato's Theaetetus, Sophist, and Statesman*. Transl. and with Commentary by S. Benardete. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Brisson, L. 2009 (2004). „The Two Cosmic Eras (*Statesman* 268d – 274e)“, in: Plato. *Selected Myths*. Oxford: Oxford University Press, 2009 (2004), p. 85–86.
- Burkert, W. 2004 (1977). *Greek Religion. Archaic and Classical*. Trans. J. Raffan. Oxford: Blackwell Publishing.
- Clay, D. 2007. „Plato Philomythos“, in: Woodard, R. D. (ed.). *The Cambridge Companion to Greek Mythology*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 210–236.
- Cornford, F. M. 1967. *The Republic of Plato*. New York–London: Oxford University Press.
- Diels, H.; Kranz, W. 1951–1952. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Bde. I–III. Zürich: Weidmann.
- Eliade, M. 1984 (1982). *A History of Religious Ideas*. Vol. II: *From Gautama Buddha to the Triumph of Christianity*. Trans. W. R. Trask. Chicago: London: The University of Chicago Press.
- Gallop, D. 2009 (1993). „Introduction“, in: Plato. *Phaedo*. Oxford: Oxford University Press, p. VII–XXIII.
- Hadot, P. 1995. *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Paris: Éditions Gallimard (liet. vert.: Hadot, P. 2005. *Antikos filosofija – kas tai?* Vertė A. Grigaravičiūtė. Vilnius: Aidai).
- Hērakleitas. 1995. *Fragmentai*. Graikišką tekstą parengė, vertė, įvadą ir komentarus parašė M. Adomėnas. Vilnius: Aidai.
- Irwin, T. 1995. *Plato's Ethics*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Jaeger, W. 1947. *Paideia: The Ideals of Greek Culture*. Vol. II: *In Search of the Divine Centre*. Trans. from the German Manuscript by G. Highet. Oxford: Basil Blackwell.
- Jaeger, W. 1986 (1944). *Paideia: The Ideals of Greek Culture*. Vol. III: *The Conflict of Cultural Ideals in the Age of Plato*. Trans. from the German Manuscript by G. Highet. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Johansen, T. K. 2004. *Plato's Natural Philosophy: A Study of the Timaeus-Critias*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kahn, C. H. 1960. *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*. New York: Columbia University Press.
- Kahn, C. H. 1998. *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kardelis, N. 2007. *Vienovės įžvalga Platono filosofijoje*. Vilnius: Versus aureus.
- Kardelis, N. 2008. „Erdvuis laikas: Chronotopija kalboje, kultūroje ir filosofijoje“, in: Idem. *Pažinti ar suprasti? Humanistikos ir gamtotyros akiračiai*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, p. 47–70.
- Kirk, G. S.; Raven, J. E.; Schofield, M. 1983. *The Presocratic Philosophers*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matthews, G. B. 2003 (1999). *Socratic Perplexity and the Nature of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Moravcsik, J. 2000 (1992). *Plato and Platonism: Plato's Conception of Appearance and Reality in Ontology, Epistemology, and Ethics, and its Modern Echoes*. Oxford: Blackwell.
- Morrison, J. S. 1955. „Parmenides and Er“, in: *The Journal of Hellenic Studies*, 75 (1955), p. 59–68.
- Nussbaum, M. C. 2001 (1986). *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Revised edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Platonas. 1995a. *Sokrato apologija. Kritonas*. Iš graikų kalbos vertė A. Smetona. Paaškinimus parašė V. Ališauskas. Vilnius: Aidai.
- Platonas. 1995b. *Timajas. Kritijas*. Iš graikų kalbos vertė, įvadą ir paaškinimus parašė N. Kardelis. Vilnius: Aidai.
- Platonas. 1996a. *Faidras*. Iš graikų kalbos vertė ir paaškinimus parengė N. Kardelis. Baigiamąjį žodį parašė V. Ališauskas. Vilnius: Aidai.

- Platonas. 1996b. *Kratilas*. Graikišką tekstą parengė, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė M. Adomėnas. Apie „Kratilo“ etimologijas parašė N. Kardelis. Vilnius: Aidai.
- Platonas. 1999. *Faidonas, arba Apie sielą*. Iš graikų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė T. Aleknienė. Vilnius: Aidai.
- Platonas. 2000a. *Puota, arba Apie meilę*. Iš graikų kalbos vertė T. Aleknienė. Paaiškinimus parašė, bibliografiją ir rodykles sudarė V. Ališauskas. Vilnius: Aidai.
- Platonas. 2000b (1981). *Valstybė*. Antras pataisytas leidimas. Iš senosios graikų kalbos vertė J. Dumčius. Vilnius: Pradai.
- Platonas. 2005. *Antrasis ir septintasis laišakai*. Vertimas, komentaras ir įvadas K. Saboliaus. Vilnius: Aidai.
- Platonas. 2009. *Sokrato apologija*. Iš graikų kalbos vertė ir vertėjo žodį parašė N. Kardelis. Komentarą parašė, planą, bibliografiją ir rodykles sudarė V. Ališauskas. Vilnius: Aidai.
- Plato. 1914–1935. *Works*. With an English Translation by R. G. Bury, H. N. Fowler, W. R. M. Lamb, R. Shorey. 12 Vls. London-New York: Harvard University Press (*Loeb Classical Library*).
- Plato. 1992. *Republic*. Translated by G. M. A. Grube. Revised by C. D. C. Reeve. Indianapolis–Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.
- Plato. 1998 (1993). *Republic*. Translated with an Introduction and Notes by R. Waterfield. Oxford: Oxford University Press.
- [Plato] 2003a. *Plato's Parmenides*. Translated with Introduction and Commentary by Samuel Scolnicov. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- [Plato] 2003b. [Platonis *Respublica*]. Platonis *Rempubicam* recognovit brevique adnotatione critica instruit S. R. Slings. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano.
- Plato. 2003c (2000). *The Republic*. Edited by G. R. F. Ferrari. Translated by T. Griffith. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plato. 2008a (1997). *Defense of Socrates. Eutyphro. Crito*. Trans. with an Introduction and Notes by D. Gallop. Oxford: Oxford University Press.
- Plato. 2008b (1994). *Symposium*. Trans. with an Introduction and Notes by R. Waterfield. Oxford: Oxford University Press.
- Plato. 2008c. *Timaetus and Critias*. Trans. R. Waterfield. With an Introduction and Notes by A. Gregory. Oxford: Oxford University Press.
- Plato. 2009a (1993). *Phaedo*. Trans. with an Introduction and Notes by D. Gallop. Oxford: Oxford University Press.
- Plato. 2009b (1996). *Protagoras*. Trans. with an Introduction and Notes by C. C. W. Taylor. Oxford: Oxford University Press.
- Plato. 2009c (2004). *Selected Myths*. Ed. C. Partenie. Oxford: Oxford University Press.
- Sorabji, R. 2006. *Self: Ancient and Modern Insights about Individuality, Life, and Death*. Oxford: Clarendon Press.
- Seaford, R. 2004. *Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, A. E. 1963 (1926). *Plato: The Man and His Work*. London: Methuen.
- Taylor, C. C. W. 2009 (1996). „Introduction“, in: Plato. *Protagoras*. Oxford: Oxford University Press, p. IX–XXIV.
- Waterfield, R. 2008 (1994). „Introduction“, in: Plato. *Symposium*. Oxford: Oxford University Press, p. XI–XL.
- Waterfield, R. (ed.). 2009 (2000). *The First Philosophers: The Presocratics and the Sophists*. Trans. with Commentary by R. Waterfield. Oxford: Oxford University Press.
- Wilkinson, D. 2001. *God, Time and Stephen Hawking*. Mill Hill, London–Grand Rapids, Michigan: Monarch Books.
- Wright, M. R. 1985. *The Presocratics*. Bristol: Bristol Classical Press.

MOVING IMAGE OF ETERNITY: TIME AND ITS FACES IN PLATO'S PHILOSOPHY

Summary

The author of the article focuses on the various aspects of time in Plato's philosophy, discussing the explicit theoretical understanding of time in late Platonic dialogues (especially the *Timaeus*) as well as those manifestations of time which might be discerned at various levels of Plato's texts: at the level of their philosophical content, at the level of narrative form of the dialogues where a certain recurrent narrative sequence forms a specific temporal framework characteristic of Plato's way of narration, and at the level of the very history of the development of Plato's philosophical views as well as the hypothetically reconstructed history of the formation of Platonic textual corpus which enables us to construct a hypothetical temporal sequence of relative dates attached to Platonic dialogues.

Firstly, the author analyses the explicit theoretical understanding of time extant in the late Platonic dialogue *Timaeus*, mainly focusing on some philosophical implications of the notion of time as the moving image of eternity. A philosophical paradox inherent in Plato's understanding of time as some sort of „reduced“ eternity is brought to the fore.

After that, the author of the article discusses a series of textual examples which might be treated – perhaps somewhat anachronistically – as instances of literary and philosophical approach which could be interpreted as indirect signs of the emerging phenomenology of time (or, at least, some sort of *protophenomenology* of time) in Plato's dialogues. The way Plato links the description of the „objective“ flow of time with the description of how an embodied creature, say Socrates, subjectively feels the flow of time, as well as other similar textual examples, might be presented as clear instances of such emerging protophenomenology of time.

The temporal framework of Platonic dialogues which might be discerned in and analysed from the standpoint of some specific features of Platonic narrative presents yet another context and possibility of interpretation of Platonic textual corpus in terms of time. The various levels of dramatic intensity characteristic of different parts of a dialogue can be linked with the varying pace of the flow of dramatic time in the narrative sequence of each dialogue.

The fourth aspect of time in Platonic dialogues might be linked with the history of the development of Plato's philosophical views and the formation of the textual

corpus of Platonic dialogues. In this respect, two alternative possibilities should be brought to the fore: the first possibility is that of slight, moderate, or even radical change of Plato's philosophical views over time, and the second one is that of relatively unchanging or even firmly fixed philosophical views of Plato which were undergoing change over time not in terms of essential philosophical substance, but only in terms of the presentation of some fixed system of philosophical views.

At the end of the article the conclusion is made that the problematics of time in Plato's philosophy is extremely multifaceted and should be approached from different perspectives. The narrowly theoretical and metaphysical approach which is characteristic of the traditional history of Classical philosophy cannot do justice to the substantive and formal richness of Platonic philosophy with respect to the philosophical problem of time and should be eventually superseded by a more adequate understanding of the range of time problematics in Plato's philosophy. Such understanding should take into account the achievements not only in the history of Classical philosophy, but also in various branches of contemporary philosophy, especially phenomenology and hermeneutics.

KEYWORDS: Plato, time, eternity, image, ancient Greek philosophy, ancient Greek literature, history of philosophy, contemporary philosophy, phenomenology, hermeneutics.